

فهرست

۹	سخنی باخواننده
۱۳	پیش‌گفتار
۱۴	۱. هدف پژوهش
۱۴	۲. پیشینه پژوهش
۱۵	۳. شیوه پژوهش
۱۶	۴. ساختار پژوهش
۱۷	۵. منابع پژوهش

فصل اول: زندگی و زمانه

۱۹	زندگی علمی
۱۹	دوران تحصیل
۲۱	اساتید وی
۲۲	شاگردان وی
۲۳	آثار و تألیفات وی
۲۴	۱. بحار الانوار
۲۶	۲. مرآت العقول
۲۷	۳. عین الحیات
۲۷	۴. حقّ الیقین

۱۰۵	الف) منشأ الزام و مشروعیت حقوق (وظایف) حاکم اسلامی
۱۰۷	ب) آثار رعایت حقوق متقابل حاکم و مردم
۱۰۸	ج) پی‌آمدهای عدم رعایت حقوق حاکم و مردم
۱۰۹	ولایت فقیه از دیدگاه علامه مجلسی
۱۱۱	دلایل ولایت فقیه
۱۲۳	شئون و وظایف ولی فقیه
۱۲۳	۱. افتا در مسائل شرعی
۱۲۵	۲. قضاوت
۱۲۷	۳. ولایت بر سهمین خمس و زکات
۱۲۹	۴. تصدّی امور حسبیّه
۱۳۲	امر به معروف و نهی از منکر
۱۳۳	الف) مفهوم معروف و منکر
۱۳۴	ب) اهمیت و جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در اسلام
۱۳۵	ج) شرایط امر به معروف و نهی از منکر
۱۳۶	د) آثار امر به معروف و نهی از منکر
۱۳۷	حکومت جور
۱۴۰	مفهوم طاغوت
۱۴۲	زندگی در حکومت جور
۱۴۳	۱. حرمت اعانت ظالم و هم‌کاری با حاکم جور
۱۴۷	۲. حرمت مدح ظالم (حاکم جور) و موارد جواز آن
۱۴۹	۳. نهی از دوست داشتن بقای ظالم (حاکم جور)
۱۵۰	۴. مذمت پادشاهان ظالم و عذاب اخروی آنها
۱۵۳	۵. مذمت معاشرت با پادشاهان ظالم و تقرب به آنها
۱۵۷	۶. موارد جواز تعامل و هم‌کاری با حاکم جائر

۲۹	وفات وی
۲۹	زندگی سیاسی
۳۰	الف) فعالیت‌های سیاسی
۳۵	۱. مقدمه کتاب حیات القلوب
۳۶	۲. مقدمه کتاب حق‌الیقین، آخرین تصنیف علامه مجلسی
۳۶	۳. خطبه جلوس شاه سلطان حسین بر تخت سلطنت
۴۰	ب) نقد عملکرد سیاسی علامه مجلسی
۴۱	۱. هم‌کاری علامه مجلسی با حکومت صفوی
۴۹	۲. تبیین مدح سلاطین صفوی از سوی علامه مجلسی
۴۹	الف) القاب و اوصاف مورد تأکید مجلسی در وصف شاهان صفوی
۵۴	ب) پاسخ‌های علامه مجلسی در تبیین مدح سلاطین صفوی
۵۸	۳. نقش داشتن در سقوط اصفهان

فصل دوم: حکومت و انواع آن در اندیشه سیاسی علامه مجلسی

۶۵	ضرورت حکومت
۶۹	حکومت معصومین
۷۸	شرایط تصدی منصب امامت
۷۸	۱. عصمت
۸۳	۲. انتصابی بودن امام
۸۵	۳. اعلم و افضل بودن امام
۸۶	حکومت در عصر غیبت
۸۹	حکومت عدل
۹۵	شرایط و صفات حاکم اسلامی
۱۰۳	وظایف حاکم اسلامی

۱۵۸	۱- ۶. تقیه
۱۶۰	علل تشریح تقیه
۱۶۰	شرایط عمل به تقیه
۱۶۲	تقیه در سیره سیاسی امامان <small>علیهم‌السلام</small>
۱۶۶	۲- ۶. دفع ضرر از مظلوم و رساندن نفع به مؤمن
۱۶۹	۳- ۶. امر به معروف و نهی از منکر
۱۷۳	۷. جواز قبول هدایا و جوایز پادشاهان جائز
۱۷۴	۸. لزوم اطاعت و اکرام پادشاهان و نهی از مخالفت آن‌ها
۱۷۷	۹. عوامل تسلط پادشاهان عادل و ظالم بر جامعه بشری
۱۸۲	۱۰. نقش حاکم جور در اشاعه و ارتکاب جرایم
۱۸۴	خلافت
۱۹۰	حکومت‌های سلطنتی
۱۹۳	نظریه سلطنت مشروطه
۱۹۴	نقد نظریه سلطنت مشروطه و انتساب آن به علامه مجلسی
۲۰۵	نتیجه‌گیری

فهرست‌ها

۲۱۳	فهرست آیات
۲۱۵	فهرست روایات
۲۱۸	فهرست اصطلاحات
۲۲۴	فهرست کتاب‌ها
۲۲۶	فهرست کسان
۲۲۹	فهرست اماکن
۲۳۰	کتاب‌نامه

سخنی با خواننده

در شرایطی که هر روز با اثر جدیدی در زمینه تاریخ اندیشه بیگانگان روبه‌رو هستیم متأسفانه نسل امروز ما هنوز منابع در خوری برای آشنایی با اندیشه گذشتگان و سازندگان هویت اسلامی و ایرانی خویش در اختیار ندارد. غالباً از ریشه و پیشینه خود بی‌اطلاع است؛ تا آن‌جا که می‌بینیم حتی برخی از فارسی‌نویسان به تقلید از نویسندگان غربی سیر اندیشه در فلسفه و علوم را پس از دوره یونان و روم باستان در دوره مدرسی مسیحی و سپس در دوره مدرن دنبال می‌کنند و به یک باره دوره اسلامی - یعنی دوره تاریخی مهمی که مرکز ثقل علوم مختلف عقلی و تجربی در سرزمین‌های اسلامی بوده است و به ویژه دانشمندان ایرانی نقش مؤثری در شکوفایی علوم داشته‌اند - به فراموشی سپرده می‌شود.

در این میان شاید سرنوشت اندیشه‌های سیاسی - اعم از فلسفی یا فقهی - اسفبارتر از شاخه‌های دیگر علوم باشد؛ همین امر زمینه‌ساز برخی پیش‌داورهای ناروا نسبت به تطور تاریخی اندیشه سیاسی مسلمین و بالندگی‌های آن گردیده است. لذا چندی است که گروه پژوهشی

تاریخ اندیشه سیاسی مسلمانان، احیاء میراث سیاسی اسلامی را وجهه همت خود قرار داده است و به مدد توفیق الهی هر بار بامعرفی اندیشه‌های یکی از عالمان بزرگ اسلامی برگی از این دفتر گرانبها را تقدیم اهل نظر می‌نماید.

مسئلاً آرای متفکران مسلمان در هر دوره نگاه به شرایط عصر خویش داشته و به یک معنا پاسخی به مسائل و نابسامانی‌های زمانه یا طرحی برای سامان اوضاع جامعه بوده است و نظرگاه هر کدام در مواجهه با موضوعات سیاسی با دیگران تفاوت‌هایی دارد اما همه این‌ها در درون الگوی اسلامی در متن باورها و دغدغه‌های نسبتاً مشابه روئیده است؛ لذا در عین ویژگی‌های متنوع مشترکات بسیاری در اصول دارند.

این آرا هم از جهت روشن شدن زوایای تاریک تاریخ اسلام و ایران ارزش تاریخی دارد؛ چه این‌که به زعم ما شناخت تاریخ با اکتفا به وقایع نگاری‌ها و بدون تلاش برای فهم اندیشه‌های آفرینندگان وقایع اصطیاد نمی‌گردد؛ هم به جهت محتوایی و نظری ارزش علمی وافر دارد چه این‌که به اعتقاد ما اندیشمند مسلمان امروز که در صدد پاسخ‌گویی به مسائل زمان خویش است دغدغه‌های مشترک بسیاری با پیشینیان دارد و در صورتی که بخواهد متکی به هویت تاریخی خویش باشد سخت نیازمند مطالعه راه طی شده آنان است و تأمل در فراز و نشیب تاریخی اندیشه‌ها و حوادث برای او بسی عبرت‌آموز و مغتنم خواهد بود.

آن چه پیش روی شما است تحلیل اندیشه سیاسی علامه مجلسی است که به قلم فاضل ارجمند جناب آقای ابوالفضل سلطان محمدی انجام یافته است. تلاش مجدّانه محقق محترم شایسته تقدیر و ستایش است.

هم‌چنین لازم است از زحمات بی‌دریغ حجت‌الاسلام والمسلمین لک‌زایی که شکل‌گیری گروه و پیشرفت کار آن وامدار مدیریت مدبرانه ایشان است قدردانی به عمل آید. در خاتمه از همه علاقه‌مندان به اندیشه سیاسی اسلامی استدعا می‌شود از ارائه انتقادات و پیشنهادها و هم‌راهی ما، در این مهم دریغ نفرمایند.

مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی

پژوهشکده اندیشه سیاسی اسلام

پیش‌گفتار

عَلامه محمدباقر مجلسی از علمای بزرگ شیعی در سدهٔ یازدهم هجری و از مروّجان مذهب امامیه و احادیث ائمه معصومین علیهم‌السلام در ایران عهد صفوی بود. مناصب سیاسی - مذهبی او، مانند منصب شیخ‌الاسلامی اصفهان، پایتخت پادشاهان صفویه و منصب قضاوت و امامت جمعه این شهر در دوران سلطنت شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی، معرّف جایگاه رفیع سیاسی - اجتماعی وی در آن دوره است.

مجلسی از معدود فقها و محدثانی است که به خاطر برخی از ابتکارهای علمی‌اش، مانند تدوین بزرگ‌ترین، جامع‌ترین و متنوع‌ترین دائرةالمعارف حدیثی شیعه و بعضی از رفتارهای سیاسی - اجتماعی و فرهنگی مؤثر و گسترده‌اش، نظیر حضور در دستگاه حکومتی و نفوذ در حاکمان صفوی و ستیز با صوفیه و فلسفه و حکمت یونانی بیگانه از دین اسلام، توجه علمای دینی و روشنفکران مسلمان و حتی بسیاری از خاورشناسان را به خود جلب کرده است.

دیدگاه‌ها و مواضع عملی او از طرفی، مورد انتقاد مخالفان و از طرف دیگر، مورد تأیید موافقان است؛ البته در این گفت‌وگوهای علمی چه بسا

افراط و تفریط‌هایی نیز رخ داده است، هرچند بعضی هم در این میان راه میانه را پیموده‌اند. در مجموع، علامه مجلسی از علمای عارف به زمان خود بود؛ حضور و مشارکت فعال او در عرصه‌های گوناگون زندگی اجتماعی، هم‌چنین تألیفات پرحجم وی برای طبقات مختلف جامعه مؤید این ادعا است. نگارنده در ذیل نکاتی را درباره این نوشتار یادآور می‌شود:

۱. هدف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش، شناساندن اندیشه‌های سیاسی علامه مجلسی و پاسخ به سئوال‌های اساسی مطرح شده در این حوزه است: حکومت و انواع آن از دیدگاه علامه مجلسی چیست؟ نظر وی درباره حکومت در عصر غیبت کدام است؟ ولایت فقیه در تفکر سیاسی او چه جایگاهی دارد؟ شرایط، صفات و وظایف حاکم اسلامی از نظر وی چیست؟ از نظرگاه وی، مبانی تعامل و همکاری با حاکم جائز کدام است؟ و ... هم‌چنین تحقیق حاضر درصدد نقد و بررسی ایرادهایی است که منتقدان از تفکر و رفتار سیاسی او مطرح کرده‌اند که مهم‌ترین آن درباره همکاری او با حاکمان صفوی و نظریه «سلطنت مشرعه» است.

۲. پیشینه پژوهش

اندیشه و رفتار سیاسی علامه مجلسی از موضوعات بحث‌انگیز در میان محققان و نویسندگان است. برخی او را به دلیل تلاش فراوان و طاقت‌فرسایش در ترویج مذهب تشیع و دفاع از عقاید امامیه، عالمی متعصب به‌شمار آورده و دیدگاه‌های علمی و عملکرد سیاسی او را، نظیر صوفی‌ستیزی و فلسفه‌گریزی و همکاری با سلاطین مورد انتقاد قرار داده‌اند.

در برابر این گروه از منتقدان، شمار زیادی از دانشمندان شیعی علامه مجلسی را با القاب و اوصاف اغراق‌آمیز ستوده و رفتارهای سیاسی - اجتماعی او را مثبت و منطبق با شرایط و مقتضیات زمان ارزیابی کرده‌اند، ولی متأسفانه هنوز تحقیق جامع و کاملی در حوزه اندیشه سیاسی وی صورت نگرفته و نوشته‌هایی که تاکنون درباره ایشان نوشته شده هیچ‌کدام مستقلاً به بررسی موضوع سیاست از دیدگاه او نپرداخته است، هم‌چنین نویسندگانی که به مسئله سیاست از نظر مجلسی توجه کرده‌اند به اجمال از کنار موضوع گذشته‌اند؛ از جمله آن‌ها، مؤلف کتاب نظریه‌های دولت در فقه شیعه است که آرای سیاسی فقهای شیعه، نظیر اندیشه سیاسی مجلسی را به اختصار معرفی کرده و نظریه ناصواب سلطنت مشرعه را به وی نسبت می‌دهند که حاکی از عدم تتبع این نویسنده در همه آثار مجلسی است. سایر نویسندگان نیز تنها درباره عملکرد سیاسی او مطالب کوتاهی را مطرح کرده‌اند؛ مانند تحقیقات مستشرقان که عمدتاً ناظر به رفتار سیاسی این محدث بوده تا اندیشه سیاسی وی، و از طرفی غالب اظهارات آن‌ها غرض‌آلود و بدون شواهد تاریخی است.

۳. شیوه پژوهش

شیوه تحقیق در این نوشتار، توصیفی و تحلیلی است؛ البته در این نوع از تحقیقات توجه به چند نکته ضرورت دارد:

نخست این‌که بازشناسی اندیشه سیاسی علمای شیعه به بررسی و مطالعه فراگیر در تمام آثار فقهی، کلامی و تاریخی ایشان نیاز دارد، در غیر این صورت نتایج تحقیقات ناقص خواهد بود، زیرا فقها و محدثان امامیه به دلیل عدم ابتلا به مسائل سیاسی کم‌تر به ارائه نظریه و تألیف آثار سیاسی پرداخته‌اند و

غالباً نظریه‌های سیاسی آنها به صورت پراکنده و نامنظم در مباحث مختلف فقهی و کلامی ایشان آمده است؛ بر همین اساس بازسازی اندیشه سیاسی علما مستلزم مطالعه مجموعه آثار ایشان است تا با کنار هم نهادن یافته‌های سیاسی بتوان به مجموعه‌ای منظم از آرای سیاسی آنها دست یافت. به نظر می‌رسد این روش استقرایی، کامل‌ترین روش مطالعه برای معرفی مفاهیم و دیدگاه‌های سیاسی فقها و علمای شیعی باشد. ما، در تحقیق حاضر از این روش بهره جسته‌ایم.

دیگر این‌که با عنایت به مسلک اخباری‌گری علامه مجلسی، این معنا روشن می‌شود که تکیه او در بیان مسائل و موضوعات سیاسی مانند هر موضوع دیگری، بر مفاد آیات و مضامین روایات ائمه معصومین علیهم‌السلام استوار است؛ از این رو وی معمولاً از بررسی و تحلیل مسائل سیاسی در قالب نظری و چارچوب استدلال عقلی احتراز می‌کند، زیرا از نظر وی، عقل بشری به تنهایی از درک مصالح و مفاسد و حقایق امور عاجز است و بدون کمک وحی به کشف حقایق علوم و تأمین سعادت فرد و جامعه در دین و دنیا قادر نیست؛ بنابراین وی تمام معارف دینی، از جمله سیاست را از زبان وحی و اهل وحی بیان می‌کند.

۴. ساختار پژوهش

مطالب این نوشتار در دو فصل و چند قسمت ارائه شده است: فصل اول مشتمل بر سه قسمت است که به ترتیب از زندگی علمی، زندگی سیاسی و اوضاع زمانه بحث می‌کند. فصل دوم آرا و اندیشه‌های سیاسی این محدث را با تأکید بر حکومت در عصر غیبت در دو قسمت حکومت عدل و جور در چند قسمت مورد بحث قرار می‌دهد. برخی از عناوین مورد بحث در این

فصل عبارت‌اند از: ضرورت حکومت، حکومت معصومین علیهم‌السلام، حکومت در عصر غیبت، حکومت عدل، ولایت فقیه، انواع حکومت‌های سلطنتی، زندگی در حکومت جور و

۵. منابع پژوهش

منابع اصلی و اولیه این تحقیق عمدتاً آثار و تألیفات علامه مجلسی است که هنوز در مورد آنها از بُعد سیاسی تحقیق جامع و فراگیری نشده است. بیش‌ترین تأکید ما در منابع اصلی بر چهار کتاب بحار الانوار و مرآت العقول از کتاب‌های عربی و حقی‌الیقین و عین‌الحیات از آثار فارسی مجلسی است، هرچند کتاب‌ها و رسایل دیگر مجلسی نیز از نظر دور نمانده است. در بخش اول تحقیق هم از منابع معتبر تاریخی بهره جسته‌ایم و منابع دیگری که در این تحقیق استفاده شده، جنبه فرعی دارند.